

Elämän peruskysymykset – Anssi Peräkylän 60-vuotisjuhlakirja
Toimittaneet Melisa Stevanovic, Liisa Voutilainen ja Elina Weiste

Kannen kuva: Pirjo Pesonen

Intersubjektiivisuus vuorovaikutuksessa -huippututkimusyksikkö
Helsingin yliopisto
Helsinki 2017

ITSEOHJAUTUVUUDEN SOSIAALINEN RAKENTAMINEN

Melisa Stevanovic

/

Bänditreeneit eivät menneet ihan putkeen. Opeteltavana olevan kappaleen A-osa sujui ihan hyvin, mutta aina kun piti siirtyä B-osaan, yhteissoitto alkoi mennä pahasti pieleen. Siirtymä kappaleen osien välillä oli haasteellinen ja sen onnistuminen olisi edellyttänyt, että bändin uusi rumpali olisi ollut aktiivinen ja ottanut priimusmoottorin roolin siirtymän aikaansaamisessa. Hänen olisi pitänyt olla se, joka ensimmäiseksi vaihtaa komppia ja osoittaa muillekin uuden tempon, jossa jatkossa pitää soittaa. Rumpali itse näytti kuitenkin vain haluavan iloisesti jammailla muiden mukana, eikä yhteismusisoinnin johtajan roolin ottaminen tuntunut häneltä kerta kaikkiaan luonnistuvan. Hän seurasi kyllä kiltisti muita sen jälkeen, kun nämä olivat vaihtaneet komppia ja tempoa, mutta lopputulos ei silti ollut musiikillisesti tyydyttävä. Niinpä jo ennen kuin harjoitukset olivat ohi, rumpali oli vapautettu tehtävistään kyseisen bändin rumpalina.

Vaikka ihmiset ovat yleisesti ottaen erittäin taitavia toimimaan toistensa kanssa yhteistyössä (Tomasello ym. 2005), aina yhteisen toiminnan koordinoiminen ei suju. Yksi yhteistoiminnan vaikeista peruskysymyksistä koskee sitä, kenen tulee toimintaa milläkin hetkellä määrittää ja keiden on odotuksenmukaista pääasiallisesti vain reagoida siihen, mitä muut tekevät. Kuten rumpaliesimerkkimme osoitti, erityisesti hetkinä, jolloin uusi yhteinen toimintajakso sysätään liikkeelle tai toiminnan suuntaa muutetaan, onnistunut koordinoitu yhteistoiminta edellyttää usein tietynlaista epäsymmetrisyyttä –

sitä, että yksi osallistuja vie toimintaa aktiivisesti johonkin suuntaan muiden seurattessa perässä (Stevanovic & Monzoni 2016). Minkäänlaisia huomattavia siirtymiä ei toiminnassa voida tuottaa, jos kaikki osallistujat kaiken aikaa vain seuraisivat sitä, mitä muut tekevät.

Rumpaliesimerkkimme havainnollisti myös niitä vahvoja odotuksia, joita erilaisiin sosiaalisiin ja toiminnallisiin rooleihin liittyy. Ihmisillä voi olla selvät käsitykset siitä, missä määrin ja millä yhteistoiminnan osa-alueilla kenenkin tulee olla itsenäinen toimija tai toisten toimintaan reagoija. Siinä missä esimerkkimme rumpali ei täyttänyt muiden bändin jäsenten häneen kohdistamia odotuksia aktiivisesta ja itsenäisestä toimijuudesta, yhtä tavallista on, että päinvastaisia odotuksia rikotaan. Joku voi yhteisen projektin puitteissa ryhtyä esimerkiksi määrittämään toisten osallistujien aikatauluja tavalla, joka herättää muissa pahennusta. Sujuva ja koordinoitu yhteistoiminta edellyttää siis sitä, että osallistujat jatkuvasti monitoroivat itseään ja omaa toimijarooliaan suhteessa niihin odotuksiin, joita muut tilanteen osallistujat tekevät hetki hetkeltä toiminnassaan näkyväksi. Tehtävä on haasteellinen ja siinä onnistuminen onkin usein seurausta kivuliaasta, yritysten ja erehdysten täyteisestä, oppimisprosessista.

Monet vuorovaikutuksen kiteytyneet toimintasekvenssit rakentuvat epäsymmetristen osallistujaroolien säännönmukaisesta vaihtelusta. Esimerkiksi Stivers (2008) on osoittanut tarinankerrontasekvenssien rakentuvan tyypillisesti niin, että ensin tarinan vastaanottaja vain reagoi kuulemaansa, mutta myöhemmissä sekvenssin vaiheissa ottaa itselleen yhä aktiivisemmän toimijaroolin. Vastaavalla tavalla muodostuvat myös esimerkiksi ehdotuksista ja niiden saamista vastauksista muodostuvat yhteisen päätöksenteon sekvenssit (Stevanovic 2012). Yhteinen suuntautuminen kiteytyneisiin toimintasekvensseihin auttaa osallistujia selviytymään toimijuuden säätelyn haasteista ilman, että tilanne muuttuu jollekulle heistä noloksi. Ja nolouden välttämistä tässä kaikessa onkin ensisijaisesti kyse! Siitä, ettei kenenkään tarvitsisi ikään kuin kokea esimerkkimme rumpalin kohtaloa päivittäisissä vuorovaikutuksellisisa kanssakäymisissään toisten ihmisten kanssa.

//

Itsenäinen toimijuus ja muiden toimintaan reagointi eivät kaikesta edellä esitetystä huolimatta kuitenkaan ole samanarvoisia toimintavaihtoja. Itsenäisen toimijuuden käsitteeseen liittyy ajatus vapaasta tahdosta, jota ihmiset vaalivat erityisen antaumuksellisesti. Psykologit Howard ja Conway (1986) toteuttivat koesarjan, jossa tutkittiin käskyjä ”syö” ja ”älä syö” siitä näkökulmasta, miten käskyjen noudattaminen onnistui, mikäli ne asetettiin ulkoapäin tai mikäli koehenkilöt saivat itse asettaa kyseiset säännöt itselleen. Kokeessa nousi kiistatta esiin, että itse itselle asetettuja sääntöjä oli paljon helpompi noudattaa kuin vastaavansisältöisiä toisten ihmisten sanelemia

sääntöjä. Kokemus vapaasta tahdosta siis muuttaa perustavaa laatua olevalla tavalla suhtautumistamme siihen, mitä teemme, ja se muuttaa tätä suhtautumista nimenomaan myönteiseen suuntaan. Ihminen kuin ihminen haluaa todennäköisesti näyttäytyä muille mieluummin itseohjautuvana, aktiivisena toimijana kuin pelkkänä muita myötäilevänä ”jees, jees” -miehenä tai -naisena. Epäilemättä monen ihmisen itsekunnioitusta murentaisi kovasti, jos hän havaitsisi toimineensa elämässään pelkästään muiden ihmisten tahdottomana sätkynukkena.

Millaista ihmisen itseohjautuvuus sitten on käytännössä? Yksi tapa, jolla ihminen voi rakentaa mielikuvaa itseohjautuvuudestaan, on käyttäytyä tarkoituksellisesti toisten ihmisten odotusten vastaisesti, tai ainakin olla niistä piittaamaton – ehkä jopa tietämätön. Vastavirtaan liikkuminen lienee tehokkain tapa osoittaa, ettei ihminen ole sitä sorttia, joka vain ajelehtisi virran mukana. Tätä itseohjautuvuuden rakentamisen keinoa havainnollistavat erityisen hyvin uhmaikäiset lapset, jotka ovat oppineet sanomaan kaikkeen ”ei”. Ylipäättensä elämän perustotuuksia lienee se, että kapuloiden laittaminen toisten rattaisiin on varsin helppoa ja että se saa kaikkein heikoimmassakin valta-asemassa olevan ihmisen huomaamaan, että hänen tekemisillään on vaikutusta siihen, mitä ympärillä tapahtuu. Tästä näkökulmasta myös esimerkkinä rumpali näyttäytyy itseohjautuvana toimijana, joka ei ikään kuin alistunut muiden odotuksiin siitä, kuinka hänen olisi pitänyt soittaa.

Itseohjautuvuutta voi toisaalta ajatella ilmiönä, joka päämäärättömän kapinoimisen sijasta sisältää tarkasti harkittua, strategista mukautumattomuutta toisten ihmisten odotuksiin. Toiminnan itsenäisyys syntyy sitä kautta, ettei ihminen välttämättä reagoi toisten ihmisten toimintaan sillä ”automaattisella” ja ”luonnollisella” tavalla, jota näiden toiminta ensisijaisesti kutsuu esiin. Sen sijaan itseohjautuva toimija puntaroi erilaisia toimintamalleja pohtien sitä, mitä todellakin haluaa saada toiminnallaan aikaan. Tällaista itseohjautuvuutta pidetään kypsän ihmisen merkinä. Kypsyys tulee esiin erityisesti silloin, kun toisten ihmisten käytös on esimerkiksi aggressiivista tai muuten kielteistä, jolloin vähemmän kypsä ihminen saattaisi ensisijaisesti vastata toisten ihmisten käytökseen antamalla heille samalla mitalla takaisin. Monissa työelämän konteksteissa ja institutionaalisissa palvelutilanteissa tällaista kypsää itseohjautuvuutta ajatellaan ”ammattillisuutena”. Siinä missä asiakas saa raivota ja olla miten epäreilu tahansa, ammattilaisen tulee tilanteessa kuin tilanteessa osata säilyttää viileä harkinta. Samanlainen itseohjautuvuus kuvaa myös kypsää vanhemmuutta. Kun lapsi raivoo nälkäänsä, vanhemman itsenäinen toimijuus ilmenee siinä, ettei hän noudata impulssejaan raivota takaisin, vaan vaikkapa empaattisesti voivottelee lapselle tämän kurjaa tilannetta. Tällä tavoin vanhempi pääsee muokkaamaan vuorovaikutusta haluamaansa suuntaan sen sijaan, että antaisi lapsen sanella vuorovaikutuksen ehdot.

Kummassakin edellisessä tapauksessa itseohjautuvuuden rakentumisessa oli keskeistä se, että ihminen saa aikaan muutoksen siinä, mitä sosiaalisessa tilanteessa olisi tapahtumassa ilman hänen väliintuloaan. Mutta mitä tehdä silloin, kun ihminen on aidosti samaa mieltä toisten ihmisten kanssa ja vilpittömästi pitää näiden ideoita ja

ehdotuksia hyvinä ja toteuttamisen arvoisina? Tai mitä tehdä silloin, kun ihminen ei halua ryhtyä vastarannan kiiskeksi siksi, että hän on oppinut muiden joka tapauksessa saavan ennemmin tai myöhemmin tahtonsa läpi, mikä olisi nöyryyttävää, jos tätä alistumista olisi edeltänyt kova taistelu? Näin ollen yksi elämän peruskysymyksistä onkin: kuinka noudattaa toisten ohjeita ja kehotuksia ilman, että ihminen vaikuttaa omaa tahtoa vaille olevalta alistujalta?

Muistan itse pohtineeni mainittua kysymystä ensimmäisen kerran 6-vuotiaana, jolloin kohtasin siihenastisen elämäni suurimman dilemman. Yhtäältä olin tajunnut, että ruuan pureskeleminen suu auki oli ällöttävää, enkä halunnut tehdä sitä. Toisaalta kuitenkin tiesin, että kyseinen oivallus oli seurausta isäni toistuvista asiaa koskevista huomautuksista, enkä tässä asiassa todellakaan halunnut vaikuttaa siltä, että olisin totellut isääni. Kuinka ihmeessä siis voisin alkaa pureskella ruokaani suu kiinni ilman, että tunnustaisin, että isäni saa vedellä elämäni naruja aivan kuten tahtoo, eikä minulla ole tähän mitään sanomista? Oleellista oli siis keksiä jokin keino, jolla voisi naamioida isäni tottelemisen omaksi itsenäiseksi toiminnakseni. Lopulta en keksinyt muuta kuin seuraavan strategian: päätin, että aina kun isäni huomauttaa ruuan maiskuttamisesta, rupean maiskuttamaan ruokaa entistä äänekkäämmin aina meneillään olevan aterian loppuun asti. Kuitenkin seuraavan aterian alussa voisin ikään kuin oma-aloitteisesti – ”vahingossa” – aloittaa ruuan pureskelun suun kiinni ja vain toivoa, ettei kukaan kiinnittäisi tähän maiskuttamattomuuteeni minkäänlaista huomiota. Muistan hyvin, millaiselta psykologiselta akrobatialta tämä tuntui. Mutta mitäpä ei ihminen tekisi voidakseen olla vapaa yksilönä, jota eivät muut hallitse!

///

Tutkiessani kehollisen ja sanallisen kommunikaation limittymistä ihmisten yhteisessä toiminnassa törmäsin ilmiöön, joka mielestäni kietoutuu voimakkaasti edellä kuvattuihin itseohjautuvuuden sosiaalisen rakentamisen prosesseihin. Tajusin, miten valtava merkitys tästä näkökulmasta on sillä, että meillä ihmisillä on käytettävissämme sellainen suurenmoinen ja joustava vuorovaikutuksellinen resurssi kuin sanat.

Yhteistoiminta sinänsä ei välttämättä vaadi sanoja onnistuakseen. Yhteisen toiminnan koordinoitua edesauttaa osallistujien jakama materiaallinen maailma erityisine piirteineen, jotka asettavat yhteistoimintaan osallistuville samansuuntaisia toimintamahdollisuuksia (Gibson 1977). Kun esimerkiksi kaksi ihmistä kantaa sohvaa portaikon oven kautta olohuoneeseen, tilanne kutsuu osallistujilta aivan tietynlaisia kehon liikkeitä. Sohvan kantajien ei yleensä tarvitse erikseen sopia näistä liikkeistä. Sohva, portaikko ja ovi kyllä ”ilmoittavat” osallistujille, milloin jonkun kantajan liikkeissä jokin menee pieleen. Silloin, kun yhteistoiminta on erityisen monimutkaista ja yllättävää tai siinä vaadittava koordinaatio ylittää välittömästi havaittavissa olevat ajan

- 14 O: {niin no se siihen ei nyt tarvii tehdä mitään
{**Kuva 4**
- 15 tällä kertaa sä oot (.) tehny vihkoon
- 16 o{man viulun kuvan joskus,
{**Kuva 5**
- 17 N: mä laitan sen tohon tonne taakse.

Kuva 1: Nea puuhastelee käyntikorttinsa kanssa.

No ni, vähän aikaa sä voit antaa sen käyntikortinkin olla jossain.

Kuva 2: Nea asettelee käyntikorttia nuottitelineelle.

Mä laitan sen tohon.

Laitat sen... Laitappa se vaikka tänne toiselle puolelle ni ei oo tossa sit tiellä..

Noin.

Okei, mm.

Kuva 3: Nea kääntää käyntikortin toisin päin.

No mä laitan sen nyt noin päin ku se ei pysy.

Voiko tä... tähän täytyis jotain piirtää vai mitä tähän tehdään?

Kuva 4: Opettaja kohottaa nuottivihkoa.

Niin no se, siihen ei nyt tarvii tehdä mitään tällä kertaa.

Kuva5: Nea laittaa käyntikortin telineelle opettajan nostaman nuottivihkon taakse.

Sä oot tehny vihkoon oman viulun kuvan joskus.

Mä laitan sen tohon tonne taakse.

Vastauksena opettajan yritykseen aloittaa viulutunti (kuva 1; rivit 1 ja 2), Nea siirtyy nuottitelineen ääreen ilmoittaen, mihin aikoo käyntikortin asettaa (rivi 3). Opettaja kuitenkin kehottaa Neaa siirtämään kortin muualle, jottei se olisi tiellä (rivit 4–5). Nea vaikuttaa ensin suostuvan opettajan ehdotukseen (kuva 2; rivit 6–9), mutta sitten kuitenkin asettaa kortin samaan paikkaan kuin ennen, ilmaisten huolensa siitä, miten kortin saisi pysymään nuottitelineessä (kuva 3; rivi 10). Lyhyen hiljaisuuden jälkeen (rivi 11), Nea vaihtaa puheenaihetta, ja kysyy piirustustehtävästä, jonka hän näkee nuottitelineessä olevassa nuottivihossa (rivit 12–13). Samalla kun opettaja vastaa Nean kysymykseen, hän kehollisella toiminnallaan osoittaa, ettei käyntikortin sijoittamisasia ole vielä loppuun käsitelty: hän nostaa oikealla kädellään nuottivihkoa, tehden näin näkyväksi nuottivihon takana olevan turvallisen paikan, johon Nea voi asettaa käyntikorttinsa niin, ettei se häiritse osallistujia eikä myöskään putoa lattialle (kuva 4). Tällä liikkeellään opettaja kutsuu Neaa asettamaan käyntikorttinsa nuottitelineelle nuottivihon taakse. Toisin sanoen osallistuja käyttää kehollisia keinoja tarkoituksenaan selvittämiseen tilanteessa, jossa aikaisempi sanallinen kommunikointi ei ole tuottanut toivottua tulosta.

Nea vastaa opettajan ehdotukseen myöntävästi: heti kun nuottivihkoa on kohotettu riittävästi, Nea laittaa käyntikortin oikeaan paikkaan vihon taakse (kuva 5). Tämän jälkeen Nea kuitenkin tuottaa täyden väitelauseen, jolla hän sanallistaa edeltävän toimintansa (mä laitan sen tohon tonne taakse; rivi 17). Tällä tavoin Nea rakentaa äskeisen toimintansa ikään kuin oman yksipuolisen päätöksensä tulokseksi; hän retrospektiivisesti kehystää toimintansa sellaiseksi, ettei siihen sisälly minkäänlaisia responsiivisuuden piirteitä. Toisin sanoen hän korostaa omaa deonttista statustaan (Stevanovic & Peräkylä 2012) koskien käsillä olevaa käyntikortin sijoittamispäätöstä; hän on se, joka niin sanotusti päättää missä kaappi seisoo. Samalla hän täydellisesti sivuuttaa opettajan keskeisen osan tämän nimenomaisen päätöksen aikaansaamisessa.

Esimerkin analyysissä nousee esiin se potentiaalinen ongelmallisuus, joka saumattomasti etenevään yhteistoimintaan voi jonkun osallistujan näkökulmasta joskus kuulua. Jos vuorovaikutuskumppanin ehdotuksiin jatkuvasti suostutaan ja omaa toimintaa säännönmukaisesti mukautetaan ehdotetun toiminnan mukaisesti, vuorovaikutuksen osallistujan käsitys itsestään ja omasta itsenäisestä toimijuudestaan voi joutua uhanalaiseksi. Kuitenkin oman toiminnan sanallistaminen tekee mahdolliseksi sen, että vuorovaikutuksen osallistuja voi vuorovaikutuskumppaninsa ehdotukseen myöntymisestäään huolimatta tuoda esille omaa auktoritatiivista kapasiteettiaan oman toimintansa määrittelemisessä. Sanallinen kommunikaatio tarjoaa siis ihmisille erityisiä mahdollisuuksia rakentaa toiminnassa rakentuvaa maailmaa jälkikäteen sellaiseksi, että sen kanssa on helpompi elää. Ja näiden sanojen ei aina tarvitse olla kovin kummoisia. ”Mä laitan sen tohon tonne taakse”.

Vastaavalla tavalla myös tämän tekstin alussa mainitun bändin rumpali onnistui säilyttämään itseohjautuvuuden illuusion sanan säilää käyttämällä. Epäonnisten bänditreenien jälkimainingeissa hän oma-aloitteisesti määritteli itsensä ”ei-rumpaliksi”

ja hän väittikin tulleen harjoituksiin ”vain kerran huvikseen kokeilemaan”. Eikä hänellä sitä paitsi mitenkään olisi edes ollut aikaa olla bändin toiminnassa jatkossa mukana. Muut bändiläiset tukivat rumpalin tarinaa suopeasti, ja taas maailma oli rakentunut sellaiseksi, että sen kanssa oli helpompi elää. ”Mitä te oikein kuvittelitte? Emmä ees oo mikään rumpali”.

IV

Aktiivisen toimimisen ja pelkän reagoimisen välinen jännite on sellainen elämän peruskysymys, jonka selvittämiseen ovat vuosisatojen saatossa paneutuneet niin filosofit kuin teologitkin. Filosofian historiasta tunnetaan suuri määrä erilaisia deterministisiä teorioita ja käsityksiä, joista puhuttaessa kuitenkin aina vääjäämättä törmätään siihen tosiasiaan, että ihmiset kaikista teorioista riippumatta kokevat olevansa aktiivisia toimijoita. Lisäksi asiaan liittyy normatiivinen puoli: ollakseen kunnan ihminen, tämän täytyy olla aktiivinen toimija omassa elämässään. Ihmisten vuorovaikutuksellisessa yhteistoiminnassa kaikki toimijuus toki tapahtuu erilaisten sosiaalisten rakenteiden, kuten aktiviteettien, sosiaalisten suhteiden ja toimintasekvenssien, puitteissa, minkä vuoksi monet eri asiat rajoittavat ihmisten toimintaa. Jopa niin luovaa asiaa kuin kirjoittamista määrittävät niinkin triviaalit asiat kuin artikkelien sanarajat. Kuitenkin kaikki se, mikä rajoittaa ihmisen toimintaa, voidaan toisesta näkökulmasta mieltää toiminnan resurssiksi. Mitä enemmän rajoituksia toiminnassa on, sitä yksinkertaisempaa on näyttää omassa ja muiden silmissä kapinalliselta. Ja jos ei uskalla olla kapinallinen, vaan kokee turvallisemmaksi noudattaa kiltisti annettuja ohjeita, sanojen avulla moni tilanne voidaan silti pelastaa yksilön toimijuuden eduksi. Yksilöllä on näin ollen aina mahdollisuuksia rakentaa ja ylläpitää illuusiota omasta vapaasta tahdostaan ja toimijuudestaan.

Mä lopetan tän jutun nyt tähän.

Lähdeviitteet

- Clark, Herbert H. (1996). *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibson, James J. (1977). The theory of affordances. Teoksessa Robert Shaw & John Bransford (toim.) *Perceiving, acting, and knowing: Toward an ecological psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 67–82.
- Howard, George S. & Conway, Chirstine G. (1986). Can there be an empirical science of volitional action? *American Psychologist* 41(11), 1241–1251.
- Stevanovic, Melisa (2012). Establishing joint decisions in a dyad. *Discourse Studies* 14(6), 779–803.
- Stevanovic, Melisa & Monzoni, Chiara (2016). On the hierarchy of interactional resources: Embodied and verbal behavior in the management of joint activities with material objects. *Journal of Pragmatics* 103, 15–32.
- Stivers, Tanya (2008). Stance, alignment, and affiliation during storytelling: When nodding is a token of affiliation. *Research on Language and Social Interaction* 41(1), 31–57.
- Tomasello, Michael, Carpenter, Malinda, Call, Josep, Behne, Tanya & Moll, Henrike (2005). Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 28, 675–735.